

Самеджанов Акмал

“Гидроэнергетика” МЧЖ директори,

E-mail: mahalliy_deputat@mail.ru

*Ўзбекистон журналистика ва оммавий
коммуникациялар университети сиёсий
фанлари бўйича фалсафа доктори “Сиёсий
фанлар” кафедраси катта ўқитувчи, (PhD),
Ф.Х. Хикматов тақризи асосида*

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14499176>

СЎНГГИ ХОН ВА АМИРЛАР

Аннотация. Мақолада Қўқон хонлиги, Хива хонлиги ва Бухоро амирлигининг сўнгги ҳукмдорлари ҳаёти, сўнгги йиллари ёритиб берилиши билан бир қаторда, мазкур ҳукмдорларнинг фаолияти, ҳокимиятдан четлаштирилиши сабаблари тавсиф этилади. Мақола ушбу ҳудудда республика бошқарув шаклини ташкил этишга доир дастлабки омилларни ўрганиш учун ҳам тавсия қилинади.

Калит сўзлар: хонлик, амирлик, ҳукмдор, монархия, республика, инқилоб, исён.

Кириш. 2025 йил 17 февралда Ўзбекистон Республикаси ташкил этилганлиги тўғрисидаги декларация қабул қилинганлигига 100 йил тўлади. XX асрнинг 20-йилларида республикани ташкил этиш енгил кечмаган, бунинг учун бир нечта ҳудудда инқилоблар уюштириш, инқилобларни легитимлаштириш, 2 та монархияни, 1 та генерал-губернаторликни тугатиш, сиёсий тузумни

ўзгартириш, мухолифат кучларини сиёсий майдондан четлаштириш, уларни маънавий синдириш, омма онгига уларни халқ душмани сифатида сингдириш ва зарур бўлса жисмоний йўқ қилиш, янги сиёсий кучларни шакллантириш, уларни тегишли ваколат билан юридик жиҳатдан таъминлаш, 3 та ҳудудий-маъмурий бирликлар: ТАССР, БССР ва ХССР ваколатли органларининг ягона давлатга бирлашишга розилигини расмийлаштириш, бўлажак республика ҳудуди ва чегараларини белгилаш, йирик ваколатли анжуман ташкил этиш, унда республика ташкилий масаласига доир муҳим қарорларни тайёрлаш ва уларни яқдиллик билан қабул қилиш зарур эди. Эътиборли томони шундаки, ушбу жараёнларнинг биронтаси маҳаллий аҳолининг бевосита ва асл ташаббуси ҳамда мустақил ҳаракати билан амалга оширилишига имкон берилмади, маҳаллий қатор илғор ғоялар муаллифлари ва қатъиятли маърифатпарварлар, сиёсатчилар, янги ташкил этилган маҳаллий сиёсий ташкилотлар, ҳаракатларни сиёсий майдондан четлаштириш чоралари кўрилди, мустақиллик даъволари миллатчилик, буржуа миллатчилик, опортунизм, пантуркизм, шовинизм, Ғарб империалистларига сотқинлик, жосуслик билан тенглаштирилди, диндорлар эса реакцион гуруҳ, халқ душмани сифатида тавсиф этилди. Яна бир эътиборли жиҳати, юқоридаги масалалар юзасидан ваколатли қарорлар қабул қилишда сайланган ва тегишли ваколат олган жамоа (комиссия, Совет, Инқилобий қўмита ва ҳок.)лар таркибида маҳаллий аҳоли вакиллари дастлаб йўқ эди ёки жуда озчиликни ташкил этган. Асосий ташкилий масалалар ҳал этиб бўлинганидан кейин ушбу жамоалар таркибида маҳаллий аҳоли улушини ошириш чоралари кўрилди. Юқорида санаб ўтилган барча жараёнлар “ташқаридан” лойиҳалаштирилди, XXI аср бошларида уюштирилган “рангли инқилоблар” сингари. Ушбу жараёнларни мустақил ҳал этиш имкониятлари йўқ қилинганлиги боис янги ташкил этилган республика мустамлакага айланишга маҳкум эди.

Бугунги Ўзбекистон ҳудудини ташкил этган сўнгги салтанатлар XIX аср сўнгги чораги ва XX асрнинг биринчи чорагида барҳам топди. Хусусан, 1876 йил

19 февралда Қўқон хонлиги, 1920 йил 2 февралда Хива хонлиги ва шу йилнинг 2 сентябрида Бухоро амирлиги тугатилди. Ҳар бирининг ўрнида республика бошқарув шаклидаги янги сиёсий тизимларга асосланган давлатлар шаклланди. Ушбу тарих саҳифаларида сўнгги ҳукмдорларнинг ҳаёти, якуни ибратлидир.

Сайид Мухаммад Худоёрхон Шералихон ўғли (1835-1886)

Ўзбекларнинг минг уруғидан бўлган Қўқон хони бўлиб, тарихда 3 мартаба ушбу хонлик тахтини эгаллагани билан ҳаёти ўзига хос қизиқарли эканлигини англаш мумкин.

Ўша давр нашриётида у тўғрида “Бугунги кунда Ўрта Осиёнинг энг ажойиб ҳукмдорларидан бири - ҳеч шубҳасиз Худоёр-хон Коканский” [1], - деб ёзишган.

1844-1858, 1862-1863, 1865-1875 йилларда хонликни бошқарган Худоёрхон 1835 йилда Қўқонда туғилган.

Унинг ҳукмронлик даври кўшни Бухоро амирлиги билан ихтилофлар, хонлик ички ҳаётида маҳаллий мулкдорлар ўртасида тўқнашувлар, аҳолининг норозилик чиқишлари, хонликнинг рус кўшинларидан енгилиши, қатор ерларининг Россия империяси тасарруфига олиниши билан тавсиф этилади.

1868 йил январда Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман ва Қўқон хони Худоярхон ўртасида савдо шартномаси имзоланган бўлиб, ушбу шартнома Қўқон хонлигини иқтисодий жиҳатдан Россияга боғлиқлигини мустаҳкамлади. Бу хизматлари эвазига Россия империяси Худоёрхонни I дажали Муқаддас Станислав ордени (1869) билан ва “Светлость” титули (1872) билан тақдирлади.

Худоёрхон даврида қишлоқ хўжалигига эътибор берилган, янги анҳор ва ариқлар қазилган. Бугун Қўқон шаҳрининг кўрки ҳисобланган Худоёрхон қасри

қурилди, “Мадрасаи Олий”, “Мадрасаи Ҳоким ойм”, “Мадрасаи Султон Муродбек”лар қад ростлади.

1873-1876 йилларда Қўқон хонлигида Худоёрхонга қарши ва кейинчалик Россия Империясига қарши Пўлатхон (Исҳоқ Мулла Хасан ўғли) бошчилигида исён кўтарилади. Бу исён рус кўшинлари ёрдамида бостирилади. Эътиборли томони, ушбу жараёнларда Худоёрхон ўғли Насриддинбек Андижон вилояти беги сифатида ва акаси Муродбек Марғилон беги сифатида хонга қарши чиқадилар. Худоёрхон тахтдан ағдарилади.

Худоёрхон 1875 йил ёзида Хўжандга ва ундан Тошкентга келади ва Туркистон генерал-губернаторидан тахтни қайтариш бўйича музокараларни олиб боришга интилади. Бироқ, генерал-губернатор фон Кауфман уни Петроградга бориб, Чор Россияси подшоси билан бу масалада учрашишни таклиф қилади. Худоёрхон розилик билдиради. Аслида эса, Туркистон генерал-губернатори тахтдан айрилган Худоёрхонни Оренбургга жўнатиб, у ердан чиқармайди ва унга ажратилган уйда 2 йил оиласи билан яшайди. Хон ўтмай хотинлари ва хизматчиларини Туркистонга қайтариб юборади, ўзи ҳам қайтиш чораларини излай бошлайди. Эътиборли томони, Туркистон генерал-губернаторлиги собиқ Қўқон хонлари, яқин қариндошлари учун пенсия тайинлайди.

1875 йил 22 сентябрда Насриддинбек ўзини хон деб эълон қилди ва бу вазиятдан фойдаланган Пўлатхон ҳам ўзини Қўқон хони деб эълон қилади. М.Д.Скобелев бошчилигида рус кўшинлари Пўлатхон кўшинларини тор-мор этиб, ўзини қатл эттиради.

1876 йил 19 февралда Қўқон хонлиги расман тугатилади ва ерлари Россия Империяси таркибига Фарғона вилояти сифатида киритилади.

Худоёрхон Оренбург генерал-губернаторидан лочин овида қатнашишга ижозат сўрайди. Бу овлар 3-4 кун давом этиб, овчилар ов манзилларида қолиб кетардилар. Шундай овлардан бирида – 1877 йил ноябрда, Эргаш уруғидан

бўлган қирғизлар Худоёрхонга қочишга ёрдам берадилар. Унинг кетидан юборилган Урал ва Оренбург казаклари уни топа олмай қайтиб кетадилар.

Чордара туркманлари олдига келган Худоёрхон Хирот шаҳрига ўтказиб юборилади. Ҳирот ҳукмдори ҳам уни Бадахшонга юборади. У ерда ҳам паноҳ топа олмай Пешоварга кетади.

Пешоварда уни фарғоналик савдогарлар яхши кутиб оладилар. Пешоварга у пулсиз келган эди, барча пулини сургунда Оренбургда тугатиб бўлганди. Фарғоналик тадбиркорлар унга пул бериб, уни Бомбейга юборадилар. У ерда уни Қўқон тадбиркорлари кутиб олади. Эрон, Ироқ, Араб ярим оролида бўлиб, Маккани зиёрт қилади.

Хон ҳаёти ҳақида “Туркистон вилоятининг газети”да 1881 йил 15 мартда қуйидагича хабар босилади: “Илгари Хўқандда хон бўлгон Худоёрхон Бўмбай шаҳридан ёзгон мактубида зоҳир қиладурким, ўтган йилларда Ўрунбурхдин Маккага кетиб, касал бўлиб, ўзиға муолажа қилмоқ учун Бўмбай шаҳриға келибдур. Аммо Ўрунбурхдин подшоҳ ҳазратларидин берухсат кетгани учун Маккадин қайтар маҳалда Худоёрхон улуғ императори аъзам ҳазратлариға маъруз айлаб, гуноҳин афв қилмоқни илтимос қилгон экан. Энди эшитиладурки, Туркистон вилоятининг улуғ генерал-губернатори Худоёрхондин маъафв айлаб, Ўрусия мамлақатиға қайтмоқлари хусусида розилиқ берибдурлар”.

Она юртга қайтиш иштиёқида у яна Афғонистонга етиб келди. XIX аср 80-йиллар бошларида Шарқий Хиротдаги Карух қишлоғида камбағал кўринишда пайдо бўлди. 1886 йилда бу ерда вафот этди. Қабри Ҳиротда жойлашган [2].

Хоннинг қисмати ҳақида “Тарихи Муҳйии Хўқандий” китобида бундай битилган: “Бўмбайдин яна Боғдод тарафи билан дарё орқали бирмунча муддат Ғавсул Аъзам ва Имоми Аъзам мазорларида чилла ўтириб, у ердан Илоҳ иродаси билан Эрон йўлидан Қобул тарафга дарвеш либосида бир неча дарвешлар билан Ҳазор денгизига, ундан Ислом шайх Ҳиротий маскан тутган Каррух деган жойга келди... Хон Эронда эканидаёқ амир Абдурахмонхон эшитиб қолиб, Ҳирот

хокимига Қўқон хонининг барча буюмларини Ҳиротга олиб келиш ва у ердан икрому эҳтиром билан Қобулга етказиш хусусида фармон беради. Бироқ Қарруҳда хоннинг бетоблиги зўрайиб, Ҳиротдан келган сардор ва аскарбошилар билан учрашганда, уларга асло рўйхуш бермаган, уларнинг Ҳирот шаҳрига таклифларини қабул ҳам қилмаган. Қарруҳда хон бевафо дунё лаззатларидан воз кечиб, бу дунёдан кўз юмди. Мархум хон вафотидан сўнг Абдурахмон амри ила Қарруҳ мавзеида хонга ниҳоятда яхши мақбара қурилди, қорихона бино қилдириб, кўпдан-кўп хужралар солинди. Хон Ҳирот шайхулисломи бўлмиш Эшон шаҳид Ислон шайх мазорига дафн этилди” [3].

Худоёрхон вафоти ҳақидаги манбаларда у Маккада биллагига чиққан ёмон ярани Бўмбайда инглиз докторига операция қилдирган бўлса ҳам яра тузалмагани ва хоннинг ўлимига шу яра сабаб бўлгани қайд этилган. Сўнгги вақтда топилган материалларга, жумладан Худоёрхон билан ҳаж сафарида, ундан сўнг Қарруҳда бирга бўлган, хонни дафн этиш маросимида шахсан қатнашган хивалик савдогар Турдибойхўжа Ўтамишевнинг

гувоҳлигича, хон Қарруҳга яқинлашган чоғда қаттиқ кўкрак оғриғи касалига учраб, бир ой чамаси ётганидан сўнг шу дард туфайли вафот этади.

Худоёрхон ўз хотинлари, яқинлари, хизматкорлари ва бойлиги билан Хўжандга чекиганида унинг катта ўғли **Сайид Мухаммад Насридин** хон (1850-1882) этиб кўтарилади. Айнан шу инсон Қўқон хонлигининг сўнгги – ўн учинчи хони бўлди. Эътиборли томони, у ҳам Қўқон тахтига оз фурсат булса ҳам, бир эмас, икки мартаба ўтирди.

У 1850 йилда Қўқонда ўзбекларнинг минг уруғидан бўлган ҳукмдорлар оиласида туғилади. 1865-1875 йилларда Андижон вилоятига бек лавозимида раҳбарлик қилган.

Худоёрхонга қарши Пўлатхон бошчилигидаги исён даври (1873-1876)да отасига қарши чиққан, отасига қарши ўз атрофида йирик амалдорларни ва отасини чекинтиришга кучи етадиган кўшинни йиғишга муваффақ бўлди. Натижада Худоёрхон 1875 йил 22 июлда Чор Россиясининг Туркистон генерал-губернаторидан ёрдам сўрайди. Қисқа муддатда Насриддинбек Қўқон хони этиб кўтарилади.

Қўқон хони ағдарилганлиги ва унинг ўрнига ўғли Насриддинбек ўтирганлиги тўғрисида фон Кауфманга Насриддинбекнинг ўзи хат йўллайди ва алоҳида хатни хонликнинг йирик амалдорлардан бири Абдурахмон-офтобачи юборган эди. Бунга жавобан фон Кауфман (1865 йил 4 август) содир бўлган ҳолатни тан олиб, янги хонга 4 та шарт кўяди: 1) Худоёрхон билан 1868 йилда тузилган шартномаларни тан олиш ва Қўқонда содир бўлган сўнгги воқеалар сабаб савдогарларнинг тўхтаган кредитини тиклаш; 2) рус элчилик аъзоларидан тортиб олинган буюмлар учун зарарни қоплаб бериш; 3) Қўқонликлар томонидан ўлдирилган икки рус йигитлари “қони учун” тўлов; 4) Худоёрхон ва у билан қолган содиқ маъмурлар ва атрофдагилар учун пенсия тайинлаш.

Насриддинхон ўз жавоби билан фон Кауфманни куттириб қўйди ва оқибатда фон Кауфман ўз хатларида уни олдингидек “хон” эмас, “хонзода”да деб муружаат қилди. 1875 йил 28 августда фон Кауфман ва Насриддинхон учрашади, музокаралардан сўнг яна “хон” деб муружаат қилиш тартиби тикланади.

1875 йил 22 сентябрда Марғилон шаҳрида Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман ва Насриддинбек ўртасида шартнома имзоланади. Унга кўра Наманган, Чуст шаҳарлари Чор Россияси мулкига ўтиб кетди, хонликка 2 млн рубль контрибуция солинди.

Лекин унинг ҳукмронлиги қисқа бўлди: 1875 йил июль — 1875 йил 9 октябрь. Халқ исёни оқибатида 1875 йил 9 октябрда Насриддинбек Қўқонни ташлаб, отаси каби Хўжанд орқали Тошкентга қочади. Кўп ўтмай минг сулоласи хонзодалари ҳам Тошкентга жўнатиб юборилади.

1976 йил январда Насриддинхон яна Қўқонга қайтиб, хон тахтини эгаллайди. 15 февралда Қўқон рус қўшинлари томониан эгалланади ва 19 февралда Императорнинг Фармони Олий қабул қилиниб, хонлик тугатилади, ерлари Фарғона вилояти маъмурий бирлиги сифатида Россия империяси мулкига қўшилади.

Тошкентда маълум муддат туриб, Туркисон генерал-губернаторлиги маъмурияти уни Владимир шаҳрига юборади, унга ва 9 та собиқ маъмурга пенсия тайинланади [4]. 1880 йилда бетоблиги туфайли Тошкентга қайтиб келишга рухсат олади ва ўлимигача - 1882 йилгача Тошкентда яшайди. Тошкентда дафн этилади. Умуман олганда, хонликнинг сўнгги хонлар авлодлари Даҳмаи Олий, Даҳмаи Шохон (Қўқон шаҳри), Тешик қопқоқ (Тешик қафқа), Минор, Жўрабек додхох (Тошкент шаҳри) қабристонларида дафн этилади [5].

Шу билан 1709 йилдан бошланган маҳаллий минг сулоласи вакиллариининг бек унвонида ва 1805 йилдан хон унвонидаги ҳукмронлиги 1876 йил 19 февралда тугатилди ва Қўқонни 166 йил бошқарган сулола ҳокимиятни қўлдан чиқарди.

Ўзбеклардан бўлган кўнғиротлар сулоласи амалда 1770 йилдан ва расман 1804 йилдан 150 йил давомида Хива хонлигини бошқариб келди. Сулоланинг ҳукмронлиги 1920 йил 2 февралгача давом этди. Сўнгги хон **Саид Абдулла Ғозий** 1871 йилда туғилган бўлиб, Асфандиёрхон тахтдан туширилиб, қатл этилганидан кейин 1918 йилнинг март ойида хонлик тахтига ўтирди ва расман хонликни 1920 йил 2 февралгача бошқариб келди. Амалда эса бутун ҳокимият туркманларнинг ёмуд қабиласидан

бўлган ҳарбий ишлар бўйича вазир Жўнаидхон кўлида тўпланган эди. Айнан унинг ташкилотчилиги остида давлат тўнтариши натижасида Асфандиёрхон тахтдан туширилиб, қатл этилган ва хонлик тахтига Саид Абдуллахон ўтирган.

1919 йил кузида коммунистик партия вакиллари саъй-ҳаракати билан хонни тахтдан ағдариш ва республикани ташкил этиш жараёни фаоллашади. Қизил армия кўмагида Жўнаидхон кўшини тор-мор этилди, 1920 йил бошида Саид Абдуллохон ҳибсга олинди ва 2 февралда тахтдан воз кечиб, шу йилнинг 12 июнда чиқарилган ҳукмга асосан ўзи ва оиласи аъзолари (эркак кишилар: собиқ хон Саид Абдулла, ўғиллари Абдулла, Раҳматулла, Ёқуб Юсуф, акаси Маҳаммаддиёр, жиянлари Абдурасул, Мадъяр, Носир ва Ибодулла) 3-5 йил муддатга Хоразм Халқ Совет Республикаси ҳудудидан бадарға қилинади [6].

Дастлаб, улар Тошкент шаҳрига, 2 кундан кейин поездда Самара шаҳрига юборилиб, у ерда 3 ҳафта, сўнг икки ҳафта Москвадаги Ординск лагерида, 10 ой Андрайковск лагерида, 2 ой Ивановск лагерида яшадилар.

1922 йил 12 февралда уларни қўйиб юборишади. Бошида улар иш қидириш, кун кечириш учун Екатеринослав (Днепр), сўнг Верховцевога келишади ва бу ерда иш топишади. 1924 йил июлида Кривой Рогдаги “Дубовая балка” (кейинчалик “Большевик”) деб номланган конга оила аъзоларининг 3 нафари қоровул ва отбоқар бўлиб ишга киришади ва унинг олдида ташкил этилган қишлоққа жойлашишади [7]. Рус, украин тилларини билмаслиги, кўлида ҳунари йўқлиги уларнинг иш топишига тўсиқлик қилади.

Хонликнинг қолган катта оиласи (аёллар, қариялар, болалар, таъсир доирага эга бўлмаган эркаклар) янги республикада қолдирилди. Хон оиласи ва яқинларига тегишли бўлган мол-мулк, ерлар тортиб олинди.

Бу пайтда Хоразм республикасида қолган хон оиласи аъзолари камбағал ҳолатда эканлиги, очликда юрганлиги, кичик болалар тиланчилик қилаётганлиги қайд этилади. Бу вазиятдан хабар топган собиқ хон ва унинг олдида бўлган хон авлоди эркаклари юртига қайтишда амалий ёрдам бериш бўйича Украина

рахбариятига муурожаат қиладилар, улар эса СССР тегишли идораларига муурожаат қилишади, аммо муурожаатларга рад жавоби берилади.

Бу пайт собиқ хон ва у билан бўлганлар бир баракда яшаганлар. Собиқ хоннинг ўзи “Большевик” номини олган конда қоравул бўлиб ишлади.

1932 йилда Украинада тарихга Голодомор номи билан кирган оммавий очарчилик бошланди. Шу йилда Саид Абдулла касал бўлиб, маҳаллий касалхонага тушиб қолади. Касаллик ва очлик туфайли собиқ хон 1933 йилда Украинанинг Днепропетровск вилоятининг Кривой Рог шаҳрида 62 ёшида вафот этди ва шу ердаги маҳаллий қабристон (Гвардейское)да дафн этилди.

Сургун қилинган собиқ хон акаси Мухаммадиёр бу даврда 70 ёш атрофида бўлиб ишлай олмас эди ва шу боис тиланчилик билан кун кечирган. Ибодулла ҳам болалигидан қар бўлиб, тиланчилик қиларди.

1933 йилда уларга Ватанига қайтишга рухсат берилди. Саид Абдуллахон ўғиллари Раҳматулла ва Ёқуб Юсуф бир гуруҳ қариндошлари яшаётган Тошкентга келди. Собиқ хон акаси қария Мухаммадиёр Хоразмга қайтиш ниятида дастлаб Тошкентга қайтди ва бу ерда тиланчилик билан кун кечирди. 1936 йилда юртига – Хивага қайта олмай, Тошкентда вафот этди. Қолганлар ҳам аста-секинлик билан Украинадан қайтишни бошлайди. Шунини ҳам қайд этиш керакки, хоннинг сургун қилинган оила аъзоларига Хивага қайтишга рухсат берилмаган, бироқ СССРнинг қолган ҳудудларига монеликсиз боришлари мумкин эди. 1934 йилда Кривой Рогда собиқ хон Саид Абдулланинг жиянлари Носир ва Абдурасул қолиб, қоравулчилик қилиб кун кечиришарди.

Бухорода 1756 йил декабрда бошланган манғитлар сулоласининг ҳукмронлиги 164 йил давом этиб, 1920 йил 2 сентябрда барҳам топди.

Саид Мир Мухаммад Олимхон ибн Абдуллаҳад Бухоро амирлигининг сўнгги амири бўлиб, 1880 йил 3 январда Бухоро шаҳрида ўзбеклардан бўлган

хукмрон позицияда бўлган манғитлар сулоласи оиласида таваллуд топган. Отаси Бухоро амири Саид Абдуллаҳадхон (1857-1911).

Отаси Россия империясида обрўли кишилардан ҳисобланган. Хусусан, у Император томонидан 5-Оренбург казак кўшинлари шефи, Император Александр III ўқчи полки рўйхатида турган, Оренбург казак кўшинлари Оренбург станицаси фахрий казаки, Муқаддас Анна I даражали орден (1888 йил), Бриллиантлар билан безатилган Оқ бургут ордени (1889), Бриллиантлар билан безатилган Муқаддас Александр Невский ордени (1893), “Светлость” титули (1893), кўкракда тақиб юриш учун бриллиантлар билан безатилган Хукмдор Император Александр III портрети (1895), генерал-лейтенант (1895), “Олий ҳазратлари” титули (1896), кавалерия генерали (1900), Муқаддас Владимир I даражали орден, генерал-адъютант (1902), Муқаддас Андрей Первозванский ордени билан мукофотланган [8].

Отаси вафотидан сўнг, эртаси куни, Сайид Олимхон Россия императорига отаси вафот этганлиги тўғрисида телеграмма юборади. Ушбу телеграммага жавобан шу куннинг ўзидаёқ Император Жаноби Олийлари Сайид Олимхон номига қуйидаги мазмунда телеграмма юборади:

“Олий Ҳазратлари Амир Сайид Абдуллаҳадхоннинг тўсатдан вафот этганлиги тўғрисидаги қайғули хабардан чиндан ғамга ботиб, Сиз учраган оғир қайғу боис Сизга ўзимнинг руҳий таъзиямни изҳор қиламан. Шу билан бирга Сизни Бухоро бошқарувига тушганингиздан табриклайман, Сизга Ўзимнинг алоҳида баракам ифодаланишини, Олий Ҳазратлари мақомини тилайман ва

келгусидаги фаолиятингизда бахт ва муваффақият тилайман. Мен ишонч билдираманки, Сизнинг улушингизга тушган Амир мақомида мамлакатни бошқариш мураккаб вазифаси ижросида Сиз Олий Ҳазратлари марҳум отангиз намунаси ва доно васиятларига оғишмай риоя қиласиз ва Менинг ўзгармас мурувватли хомийлигим остида ва Менинг доно маслаҳатларимга мувоффиқ Бухоро фаровонлиги ва ривожланишига, Россия билан яқин бўлишига, бухоролик халқ бахтига хизмат қилади” [9].

Эътиборли томони шундаки, Рус императори Бухоро амирига “Олий Ҳазратлари” (Высочество) титулини тақдим этмоқда, ўзи эса “Жаноби олийлари” (Величество) титулида эди ва император титули Бухоро амири титулидан устун бўлган. Келгусида ҳам Россия империясининг барча амалдорлари Бухоро амирига нисбатан “Олий Ҳазратлари” деб муурожаат қилган.

Амир Олимхон отаси вафотидан кейин 1911 йил 10 январдан 1920 йил 2 сентябргача Бухоро амирлигини бошқарди.

Бошланғич таълимни Мир Араб мадрасасида олган, 1893 йилда отасининг кўрсатмаси билан Санкт-Петербургдаги Николаевск кадет корпусида давлат бошқаруви ва ҳарбий ишни ўрганди. 1896 йилда унга флигель-адъютант ҳарбий унвони берилган. Шу йилда Россия империяси уни Бухоро Амири Олий Ҳазратларининг меросхўри мақомини тасдиқлади.

Амир ўзбек, тожик ва рус тилини яхши ўзлаштирган. Санкт-Петербурдан қайтгандан 2 йил кейин – 1898 йилда Насаф беклигини бошқаришга тайинланди, сўнг амирликнинг йирик ҳудуди - Кармана беклигини бошқариб келди.

1911 йил 7 январда отаси Саид Абдуллаҳадхон вафотидан кейин Бухоро амири этиб кўтарилди. Амир Олимхон Россиядан ташқари, Эрон, Афғонистон, Усмонли Туркияси, қўшни Хива хонлиги билан ҳамкорликни олиб борди. У даврда амирликда ижтимоий ҳаётида янгиликлар кўзга ташланади: янги шаклда таълим берувчи мактаблар, газета ва журналлар пайдо бўлади. Отаси даврида пайдо бўлган жадидчилик ҳаракати фаоллашади.

Санкт-Петербургда масчит, амир уйини қурдирди. Бугун ушбу иншоотлар Санкт-Петербургнинг архитектура ёдгорлиги сирасига киради. Олимхон ҳикмронлиги даврида Бухорода “Олимхон мадрасаси”, “Ситораи Моҳи Ҳоса” саройи қурилган.

Чор Россиясидаги 1917 йил февраль инқлиби, императорнинг ҳокимиятдан воз кечиши, Муваққат ҳукумат ўрнатилиши, октябрь ойида Муваққат ҳукумат ҳокимияти афдарилиши, ҳокимиятга большевикларнинг келиши амирлик сиёсий тизимига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Ичкарида амирга қарши сиёсий куч тўплаш ва сафарбар этиш имкониятлари чекланганлиги боис ташқаридан инқилобни ташкил этиш лойиҳалаштирилиб, 1920 йил августда амир ҳокимиятини тугатишга доир исёнлар ва ҳарбий ҳаракатлар бошланади.

Қизил Армия қўшинларидан енгилиб, Бухоро аркини ташлаб кетишга ва Шарқий Бухоро чегараларида ушбу қўшин билан жанг қилишга тўғри келди, бироқ барча жангларда енгилиб, 1921 йил 4 март куни қўшни Афғонистон амирлигига чиқиб кетди ва у ерда оиласи, яқинлари билан бошпана топди.

Россия Империяси банкларидаги ҳисоб-рақамлари блокланди, хорижий банклардаги ҳисоб-рақамларидан ҳам фойдалана олмади. Сўнгги йилларда Қобулда яшади, Афғонистон амирлиги собиқ амир ва хонадон аъзолари, яқинлари (200 кишига яқин)га ғамхўрлик кўрсатди, Қобулда Қалъаи Фоту қароргоҳини амир оиласи учун ажратди. Умрининг охирида кўзи кўр бўлиб қолди. Унинг автобиографик “Бахоро халқининг хасратлари” асари бизнинг кунгача етиб келган. 1944 йил 5 май куни 64 ёшида вафот этди ва Афғонистоннинг Қобул шаҳридаги Шадои Солиҳин қабристонида дафн этилди.

Кўқон, Хива хонлиги ва Бухоро амирлигининг сўнгги ҳукмдорлари ҳаётининг сўнгги йиллари ачинарли бўлиб, ушбу ҳолатга ўзлари айбдор деган хулосалар билан бир қаторда, уларни ҳимоя қилувчи қатор позицияли тадқиқотчилар бор. Ушбу кичик мақолада, уларнинг ижобий ёки салбий

имижигга эмас, балки ўша даврдаги мавжуд ҳолатни ёритишга эътибор қаратилди.

Ушбу ҳукмдорларнинг сўнги йилларига доир маълумотлар рус манбаларида кенг ёритилган, бироқ маҳаллий манбаларда бундай маълумотлар бўлсада, ушбу адабиётларнинг ўзи кенг кутубхоналарга тақдим этилмаган. Айниқса, интернет ижтимоий тармоқлардаги дисбаланс яққол кўзга ташланади.

Шу боис маҳаллий манбаларни, айниқса ўша даврда ёзилган адабиётларни Интернет ижтимоий тармоқларга кенг жойлаштириб, ўз манбаларимиз билан маҳаллий ўқувчиларни таъминлашда устувор позицияга эга бўлиб боришимиз керак.

Шу билан бирга, “рангли инқилоблар” тактикасини ўрганиш, ташқаридан туриб инқилобларни ташкил этиш механизмларни таҳлил этиш, таъсир кучларини аниқлаш ва уларни олдини олишда XX аср бошларидаги юртимиздаги инқилобларни, ўша давр сиёсий етакчилари, сиёсий элитанинг хулқ-атворини ўрганиш муҳимдир.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати

1. Сеид Магомет Худояр-Хан Коканский // «Нива», 1873, No 18. — С. 276-279, 285.
2. Диваев А. Последние дни Худояр-хана // Туркестанские ведомости. — 1916. — № 20, 26 января / 8 февраля. — С. 120—134; <https://e-tarix.uz/maqolalar/489-maqola.html>; Алибеков М. Домашняя жизнь последнего кокандского хана. — Ежегодник Ферганской области, т. II, Н.-Маргелан, 1903; Кауфманский сборникъ изданный в память 25 лтъ истекшихъ со дня смерти покорителя и устроителя Туркестанского края генераль-адъютанта К.П. фонъ-Кауфмана I-го – М. 1910. С. LVI-LVII (информация в тексте статьи и с носках).

3. “Туркистон вилоятининг газети”, 1881 йил 15 март; Худоёрхоннинг вафоти // Ш.Юсупов. Тарих Уммони сирлари / <https://e-tarix.uz/maqolalar/489-maqola.html>

4. Кауфманский сборникъ изданный в память 25 лтъ истекшихъ со дня смерти покорителя и устроителя Туркестанского края генераль-адъютанта К.П. фонъ-Кауфмана I-го – М. 1910. С. LVI-LVII, LVIII, LXI, LXIII (информация в тексте статьи и с носках).

5. Умаров Ш. Худоёрхон авлодлари тарихи. – “Адабиёт учкунлари”, 2016.

6. Айрим манбаларда сургун қилинган Хива хони оиласи ва яқинлари вакиллари 14 киши деб кўрсатилган. Улар орасида собиқ Муҳаммад Рахимхоннинг 3, ва собиқ Саид Абдуллохоннинг 2 нафар ўғиллари ҳам бўлган (Бекмуҳаммад У. Хоразм ва хоразмликлар. – Олтинчи китоб – Бухоро шаҳри. “Дурдон” 1923, Б. 121-122).

7. Абдурасул, собиқ хон акасининг ўғли, бу пайт маҳаллий милиция мактабига ўқишга кирган ва оила аъзолари билан яшамасди.

8. Военно-историческая льтопись 2-го закаспійского жельзно-дорожного баталіона, нынь 2-го закаспійского жельзно-дорожного баталіона. Часть 1-я. – Кіевъ, 1910. “Его высочество Эмир Бухарский”, страница не пронумерована.

9. Военно-историческая льтопись 2-го закаспійского жельзно-дорожного баталіона, нынь 2-го закаспійского жельзно-дорожного баталіона. Часть 1-я. – Кіевъ, 1910. “Его высочество Эмир Бухарский”, страница не пронумерована.

ПОСЛЕДНИЕ ХАНЫ И ЭМИРЫ

Аннотация. В статье описаны жизнь и последние годы последних правителей Коканского ханства, Хивинского ханства и Бухарского эмирата, а также деятельность этих правителей и причины их отстранения от власти. Статья также рекомендуется для изучения исходных факторов, связанных с установлением республиканской формы правления.

Ключевые слова: ханство, эмират, правитель, монархия, республика, революция, мятеж.

THE LAST KHAN AND AMIRS

Annotation. The article describes the life and last years of the last rulers of the Kokan Khanate, the Khiva Khanate and the Bukhara Emirate, as well as the activities of these rulers and the reasons for their removal from power. The article is also recommended for studying the initial factors associated with the establishment of a republican form of government.

Key words: khanate, emirate, ruler, monarchy, republic, revolution, rebellion.